

ԱՆԻԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ. ԳԱԳԻԿ Բ-Ի ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱՅՈՒՄ

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Ա.Վ.

XI դարում Բյուզանդական կայսրությունը բուլղարների դեմ մղած ռազմական գործողություններում հաջողությունների հասնելուց հետո իր ուշադրությունը սևեռեց Արևելքի վրա: Տայքի (1000 թ.) և Վասպուրականի (1022 թ.) միացումը կայսրությանը բարդացրեց Շիրակի Բագրատունիների դրությունը: Բյուզանդիան ձգտում էր Բագրատունյաց թագավորությունը վերածել կայսրության սովորական մի նահանգի, ինչը և հետագայում իրականացրեց: Դրա համար առիթ դարձավ Վասիլ II կայսեր՝ 1021 թ. արշավանքը վիրա-արխազաց թագավոր Գեորգիի (1014-1027) դեմ: Դրա նկարագրությունը տալիս է պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին, որը հաղորդում է, թե կայսրը Կարինում գտնվելու ժամանակ հնազանդության կոչով իր մոտ է կանչում Գեորգիին, սակայն վերջինը ի պատասխան հրդեհում է Ուլթիք¹ դաստակերտը: Չայրացած կայսրը Բասեն գավառի Օկամի ավանի և շրջակա բնակավայրերի բնակչությանը բռնությունների է ենթարկում և հայերին գերեվարում. «...Ապա ի սպառել պատգամաւորացն, ի բարկութիւն շարժեալ թագաւորն՝ հրաման տայր հրով եւ սրով եւ գերութեամբ ապականել զմեծ աւանն, որ կոչի **Աւկամի**², եւ որ շուրջ զնովաւ գիւղք եւ ագարակք, որ ի բաժնին էին. զորոյ զգերիսն առեալ՝ հրաման տայ խաղացուցանել ի գաւառն **Խաղտեաց**, եւ ինքն դէմ եղեալ անցանէ ընդ Բասեան եւ հասանէ ի գաւառն Վանանդ, ի Կարմիր Փորակ»³: Այսպիսով, գերեվարված հայերը տարվում են Խաղտիք:

Բագրատունյաց թագավոր Հովհաննես Սմբատը (1020-1041) ստեղծված իրադրության պատճառով երկյուղում էր կայսրությունից, քանի որ

¹ **Ուլթիք**-քաղաք (ավան) Մեծ Հայքի Տայք աշխարհում, Ուլթիք կամ Ոքաղե գավառում: Համապատասխանում է Օլթի քաղաքին, Կարսի մարզի Օլթիի շրջանում (տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Ե., 2001, էջ 187):

² **Օկամի** - Ավան Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Բասեն գավառում (նույն տեղում, էջ 469):

³ **Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ** (Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, ԺԱ դար, Ե., 2012, էջ 532-533):

Գեորգիի դաշնակիցն էր⁴: Երկիրը ավերածությունից զերծ պահելու համար նա Պետրոս կաթողիկոսի (1019-1058) գլխավորությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Տրապիզոն՝ կայսեր հետ բանակցելու⁵ և հանձնարարում է կտակ գրել իր մահից հետո՝ իր քաղաքը և երկիրը թողնել կայսրությանը՝ որպես ժառանգություն⁶: Բյուզանդական աղբյուրների հաղորդած վկայություններից ակներև են դառնում կայսրության իրականացրած քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ և կտակի ստեղծման իրական դրդապատճառները: Պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսը, անդրադառնալով Տրապիզոնի պայմանագրին, հաղորդում է, որ Հովհաննես Սմբատը իր երկիրը կայսրությանը կտակել է կայսեր խիստ ճնշման հետևանքով: Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայությամբ՝ կայսրը նրանից գրավոր փաստաթուղթ է պահանջում, որ իր մահից հետո համայն երկիրը դառնա հռոմեական պետության բաղկացուցիչ մաս⁷:

Այս կտակի վերաբերյալ Արիստակես Լաստիվերցին գրում է. «...անդ եղել Հայոց կորստեան գիր և նամակ...»⁸: Հետագայում Բյուզանդական կայսրությունը 1021 թ. Տրապիզոնում Պետրոս կաթողիկոսի և Վասիլ II-ի միջև կնքված պայմանագիրը բազմիցս շահարկելու էր հայկական պետականության վերացման և այն կայսրությանը միացնելու նպատակով: Ճիշտ է՝ Հովհաննես Սմբատի կտակը երկիրը առժամանակ զերծ պահեց ավերածությունից, սակայն դա ժամանակավոր էր:

⁴ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, **Հովհաննես Սկիլիցես**, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 1979, էջ 146:

⁵ Դեպքերի ժամանակակից Հակոբ Սանահնեցին նշում է, որ Պետրոս կաթողիկոսի շքախմբում եղել են 12 եպիսկոպոս, 80 այլ կրոնավորներ, ինչպես նաև 300 հեծյալից բաղկացած պահակախումբ (տե՛ս **Խաչիկյան Լ.**, Աշխատություններ, հ. Ա, Ե., 1995, էջ 128-155):

⁶ Տե՛ս **Արիստակես Լաստիվերցի**, էջ 535: Այս դեպքերի առիթով այլ է Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունը, հայոց ՆՀ թվականին (1021) Վասիլ II-ը անթիվ զորքով եկավ Արևելք և հայոց թագավորից խնդրեց Անին և Կարսը: Իսկ Հովհաննես Սմբատը որոշեց տալ իր թուլասրտության պատճառով (տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 49): Հմմտ. Հալաբուրնի պատմության **Վարդանայ Վարդապետի** լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 93, **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. 3, Ե., 1977, էջ 20-23:

⁷ Տե՛ս **Հովհաննես Սկիլիցես**, էջ 146-147:

⁸ **Արիստակես Լաստիվերցի**, էջ 535:

Նրա մահից հետո Վեստ Սարգիսը փորձում էր իշխանությունը կենտրոնացնել իր ձեռքում և որպես բյուզանդական գործակալ՝ իշխել երկրում⁹, սակայն վերջինիս ծրագրերը չիրականացան, քանի որ կենտրոնական իշխանության կողմնակիցները 1042 թ. սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ հայոց գահին են նստեցնում Հովհաննես Սմբատի եղբոր՝ Աշոտի 18-ամյա որդի Գագիկին¹⁰: Գագիկ Բ-ի (1042-1045) թագադրումը տեղի է ունեցել Անիի Մայր տաճարում Պետրոս կաթողիկոսի կողմից¹¹: Թագադրողը Գրիգոր Բջնեցին էր¹²:

Չնայած իր երիտասարդ տարիքին, Գագիկ Բ-ն դրսևորեց ռազմական և քաղաքական գործչի մեծ ընդունակություններ: Արձանագրություններից մեկում նա հիշատակվում է Գագիկ Շահնշահ պատվատիտղոսով¹³: Պատմական աղբյուրներում նրան տրված գնահատականները մեծ մասամբ դրական են: Օրինակ՝ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Եւ մանուկս այս **Գագիկ** էր յոյժ **իմաստուն** և երկիւղած և **աստվածասէր**¹⁴»: Նույն դրական վերաբերմունքն ունի նաև Սմբատ սպարապետը. «Եւ յայնժամ ծագեալ երեւեցաւ պատանեակ մի վայելուչ և իմաստուն, Գագիկ անուն, որդի Աշոտոյ արքայի Բագրատունոյ, հմուտ աստվածային ուսմանց... Գագիկ եղև բարեպաշտ և աստուածասէր...»¹⁵:

1044 թ. բյուզանդական կայսր Կոնստանտին Թ Մոնոմախը (1042-1054) սկսեց վճռական գործողությունների դիմել՝ Անիի Բագրատունյաց թագավորությանը տիրելու համար կրկին առաջ քաշելով Հովհաննես Սմբատի

⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 84:

¹⁰ Արիստակես Լաստիվերոցի, էջ 557, հմմտ. Վարդան Վարդապետ, էջ 99, Գրեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարան ձեռագրաց, հ. Ա (Ե դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 223, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ՝ Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1988, էջ 87:

¹¹ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մաթևոսյանի, Ե., 2014, էջ 186:

¹² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 96-97, հմմտ. Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 36-37, Մաթևոսյան Կ., Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Ե., 2015, էջ 59-60:

¹³ «... այս ի հրամանք են **Գագկա Շահանշահի** որդոյ Աշոտոյ, ազատեալ եմ զՄրենոյ զհարկն...» (Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 197), տե՛ս նաև **Ղևոնդ Ալիշան**, «Շիրակ» տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 138-139:

¹⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 86:

¹⁵ Սմբատ Սպարապետ, էջ 36-37, հմմտ. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 101:

կտակը: Միքայել Իասիտեսի գլխավորած բյուզանդական զորաբանակը հաջողության չհասավ: Գագիկ Բ-ն, կենտրոնացնելով ուժերը և համառ մարտեր մղելով, կարողացավ պաշտպանել երկիրը: Կոնստանդին Թ Մոնոմախը սխուլների դոմեստիկոս պրոդերոս Նիկոլայոսի գլխավորությամբ շուտով մեկ այլ զորաբանակ ուղարկեց Անին գրավելու¹⁶: Այդ նպատակով կայսրը գործակցել էր Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի հետ՝ նրան տալով խրիստովուլով¹⁷ հաստատված գրություն, ըստ որի՝ Գագիկ Բ-ին պատկանող այն բոլոր տարածքները, որոնք կգրավեր ամիրան, կհամարվեին նրա սեփականությունը¹⁸: Արիստակես Լաստիվերցին էլ հաղորդում է, որ բյուզանդական զորքը չորս անգամ արշավում է Անիի դեմ, սրածում և գերեվարում է հայերին: Սակայն քաղաքը գրավել չի կարողանում¹⁹:

Տեսնելով, որ զենքով հնարավոր չէ հաջողության հասնել՝ կայսրը փոխեց մարտավարությունը և փորձեց սիրաշահելով դիվանագիտական հնարքներով Գագիկ Բ-ին մոլորեցնել և քաղաքը գրավել: Վեստ Սարգիսը կայսերը խորհուրդ է տալիս Գագիկ Բ-ին բանակցություններ վարելու համար հրավիրել Կոստանդնուպոլիս և խաբեությամբ վերցնել Անի քաղաքը²⁰:

Կայսրը, հրավեր է ուղարկում պատանի արքային՝ իբր բարեկամություն հաստատելու երկու երկրների միջև. «...քանզի երդմամբ եւ խաչի հաւանեցուցին զԳագիկ՝ հրամանաւ թագաւորին, թէ՛ «Միայն ի տեսանելն զքեզ, դարձուցից ի քեզ զթագաւորութիւնդ քո եւ գրեցից զքեզ ժառանգ յափտենից աշխարհիդ եւ քաղաքիդ քոյ...»²¹: Գագիկ Բ-ն, չլսելով Վահրամ Պահլավունու և մյուս հայրենանվեր նախարարների հորդորները, որոշում է ընդունել կայսեր հրավերը և քաղաքի բանալիները հանձնելով Պետրոս կաթողիկոսին, 1044 թ. մեկնում է Կոստանդնուպոլիս²²: Թեպետ նրան թագավորավայել ընդունելություն են ցուցաբերում, սակայն բանակցությունների ժամանակ ի հայտ են գալիս Կոստանդին Թ Մոնոմախի իրական նկրտումները Անիի Բագրատունյաց թագավորության նկատմամբ: Նա

¹⁶ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 96, հմմտ. Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 147-148:

¹⁷ Խրիստովուլ-կայսեր ոսկե կնիքը կրող և նրա կողմից կարմիր թանաքով ստորագրված փաստաթուղթ (տե՛ս Բարթիկյան Հ., Բյուզանդական տերմիններ, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 2, Ե., 2006, էջ 126):

¹⁸ Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 147-148:

¹⁹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 558:

²⁰ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 93-94:

²¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 561: Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 93-94:

²² Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 561:

հայոց թագավորից պահանջում է Անին և խոստանում նրան հանձնել Մալաթիան՝ իր շրջակա գավառներով, բայց Գագիկ Բ-ն մերժում է²³: Այս ժամանակ Պետրոս կաթողիկոսը Վեստ Սարգսի հետ, դավաճանելով արքային, կայսերն են ուղարկում Անիի 40 բանալիները: Գագիկ Բ-ն 30 օր ևս համառորեն դիմադրում էր, սակայն, ընկճվելով արտաքին և ներքին դավաճանություններից, այլ ելք չունենալով՝ հրաժարվում է թագավորությունից: Կայսրը նրան թույլ չի տալիս վերադառնալ հայրենիք՝ կարգադրելով, որ հայոց թագավորի ընտանիքը ևս բերեն Բյուզանդիա²⁴: Այդ լուրը լսելով՝ Անիի բնակչությունը հուսալքվում է, և բյուզանդական զորաբանակը, 1045 թ. գրավելով քաղաքը, վերջ է դնում Բագրատունյաց թագավորության գոյությանը²⁵:

Թագավորության անկումը խորապես սգացող Արիստակես Լաստիվերցին գրում է, որ հեծելագործ անտերունչ շրջում էր այս ու այն կողմ՝ ոմանք Պարսկաստանում, ոմանք Հունաստանում և ոմանք էլ Վրաստանում: Հայրենի երկրից դուրս էր եկել նաև ազատների Սեպուհ գունդը, արքունական ապարանքները դարձել էին ավերակ ու անմարդաբնակ²⁶:

Անիի գրավումը աղետալի հետևանք ունեցավ հայության համար: Սկզբնավորվեցին հայության զանգվածային արտագաղթերը: Գաղթում էին ոչ միայն ազնվականությունը՝ ընտանիքներով, ազատանին, այլև հասարակ բնակչությունը՝ հաստատվելով Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Հյուսիսային Ասորիքում և այլ շրջաններում՝ ստվարացնելով մինչ այդ գաղթած իրենց հայրենակիցների շարքերը:

Հայկական պատմական աղբյուրները հիշատակում են, որ Հայոց թագավորը կայսրից ստանում է տարածքներ Կապադովկիայում²⁷ Կալոն

²³ «Եւ ասէր Գագիկ ցՄոնոմախն, եթէ Տեր և թագաւորն ես եմ տանն Հայոց. ահա ես ոչ տաց զՀայք ի ձեռս քո, զի դու զիս խաբէութեամբ ածեր ի Կոստանդնուպօլիս» (Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 95):

²⁴ Նոյն տեղում:

²⁵ Նոյն տեղում, էջ 97:

²⁶ Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 559-560:

²⁷ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 95, հմմտ. Վարդան Վարդապետ, Մ., 1861, էջ 133, Վահրամայ Բարունոյ, Ոտանատր պատմություն Ռուբենեանց, Փարիզ, 1859, էջ 190-191, Չամչեանց Մ., Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 935, Միքայելյան Գ., Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, Ե., 2007, էջ 61: Մ. Ճևահիրճյանը Գագիկ Բ-ի՝ Կապադովկիայի տիրությունները ներկայացնում է հետևյալ սահմաններում. «Ճիսասադաղ և Հողուլդաղ լեռների և Կուր-բաղազայրու լճի ու դրանից հյուսիս գտնվող ճահճի միջև ընկած «դաշտն Առճիասու»

Պեղատը²⁸ և Պիզուն²⁹: Գագիկ Բ-ի՝ տարածքներ ստանալու հետ կապված հարկ է նշել, որ նա կայսեր հորդորով ամուսնացավ 1035 թ. մահացած Դավիթ Արծրունու դստեր հետ և տեր դարձավ նաև նրա բաժնին: Որպես Դավիթ Արծրունու տիրույթներ՝ հայ պատմիչները հիշատակում են Կեսարիա³⁰, Ծամնդավ³¹, Խավատանեք³² քաղաքները³³: Գագիկ Բ-ն, ինչպես երևում է, տիրեց Դավիթ Արծրունու կալվածքներին: Սակայն պետք է նշել, որ Բյուզանդական կայսրությունը Դավիթ Արծրունու մահից հետո նրա

կոչվող հովիտը, այժմյան Ինճեսու գյուղաքաղաքով ու Բաշքոյ գյուղով, ուր նա թաղված է: **Ճեվահիրճյան Մ.Հ.**, Գագիկ Բ Բագրատունու Պիզու քաղաքը [Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), № 2, 1980, էջ 128]:

²⁸ «...արդի Ինճեսուն է: Հունարեն Կալուն Պաղատ նշանակում է գեղեցիկ ակ, աղվոր ջրի հոր, անուշ ջրի աղբյուր: Ինճեսուն գտնվում է տարանցիկ ճանապարհների հանգույցում, այնտեղով են անցնում Կեսարիայից դեպի արևմուտք՝ Լիակոնիա և հարավ՝ Կիլիկիա տանող տարանցիկ ճանապարհները» (տե՛ս **Ճեվահիրճյան Մ.Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 127-128): **Կալունպեյա** - դղյակ, ամրոց Փոքր Հայքում, նախկին Կապադովկիայում, հմմտ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Ե., 1988, էջ 902-903, **Friedrich H., Restle M.** Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos), Tabula Imperii Byzantini (այսուհետև՝ TIB), Band. 2, Wien 1981, S. 196.

²⁹ «Պիզուն այժմ կոչվում է Բաշքոյ: Գտնվում է Հողուղաղ լեռան հյուսիսարևելյան լանջին, ծովի մակերևույթից մոտ 1700 մ բարձրության վրա: Բնակավայրի մոտ սկիզբ է առնում Ալիս գետի ձախակողմյան վտակներից մեկը, որն անցնում է Բաշքոյի միջով ու Յուրգյուբի մոտով և Ալիս գետին է խառնվում Ավանոսից արևելք: Պիզուն գտնվում է Արգեսուի դաշտում՝ Ալիս գետի ջրավազանը, Լիակոնիան և Գաղատիան իրար միացնող ճանապարհների հանգուցային մի վայրում» (**Ճեվահիրճյան Մ.Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 123), հմմտ. TIB. 2, S. 259.

³⁰ Կեսարիա -քաղաք Փոքր Հայքում, Արգեսու լեռան հյուսիսային կողմում, Ալիս գետի վերին հոսանքի շրջանում (Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Ե., 1991, էջ 97), հմմտ. Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, հեղինակ՝ **Հարությունյան Բ.**, Ե., 2007, էջ 58-59, 62-63:

³¹ Բերդաքաղաք Փոքր Հայքում, այսօրվա Կուսկալեսի (Չամանթի կալեսի), Կեսարիա քաղաքից 30-35 կմ արևելք Սարոս գետի Ծամնդավ վտակի ապառաժոտ լեռան վրա (տե՛ս **Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան**, հ. 2, էջ 841), հմմտ. TIB. 2, S. 300-301:

³² «Քաղաք (ամրոց) պատմական Կապադովկիայում, նրա հարավ-արևմտյան մասում, Կեսարիայից հարավ, Կիլիկիայի սահմանային շրջանում, Թոմարգայից ոչ հեռու» (Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 683):

³³ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 51, 161, հմմտ. **Արիստակէս Լաստիվերոցի**, էջ 537, **Seibt W.** Die Eingliederung von Vaspurakan in das Byzantinische Reich (etwa 1019 bzw. Anfang 1022) [տե՛ս Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1978, № 1-12 (հոդվածը իրյս է տեսել 1980 թ.), S. 59-60], **Հարությունյան Բ.**, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Ե., 2016, էջ 229-230, **Степаненко В.** Владиславичи, Арцруниды и Багратиды в Византии XI в., Екатеринбург, 2015, с. 183:

կալվածքները վերցրել էր իր վերահսկողության ներքո, թերևս սրանով կարելի է բացատրել այդ տարածքները հանձնելը Գագիկ Բ-ին: Իսկ արդեն 1065 թ. Կապադովկիա գաղթած Գագիկ Բ Կարսեցուն ևս կալվածքներ տրամադրվեց (Ծամնդավ, Լարիսա, Կոմանա, Ամասիա քաղաքները և 100 գյուղ³⁴) արդեն Գագիկ Բ-ին անցած տարածքների մի մասի հաշվին:

Նշանակում է՝ կայսրությունը, այս կերպ վարվելով, փորձում էր լարել հարաբերությունները Կապադովկիայում հաստատված հայ ազնվականական ընտանիքների միջև՝ շահարկելով տարածքային խնդիրներ՝ մասնավորապես նախապես Արծրունիներին տրված տարածքները հետագայում հանձնելով Բագրատունի թագավորներին:

Գագիկի Բ-ի՝ կայսրությունում տարածքներ ստանալու խնդիրն անդրադարձել է Հովհաննես Սկիլիցեսը. «Գալով կայսեր մոտ, նա (Գագիկ Բ) **մագիստրոսի** պատվաստիճան ստացավ, շատ եկամտաբեր շրջաններ **Կապադովկիայում, Խարսիանոնում, Լիկանդոսում** և այսուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապրեց»³⁵:

Ուշագրավ է, որ Գագիկ Բ-ն կայսրից ստացել է **մագիստրոսի** պատվատիտղոս և տեր դարձել մի շարք շրջանների:

Արճճե կնիքների հաղորդած վկայությունը մեծ արժեք ունի, և արդի պատմությանը անհայտ շատ հարցեր այլ լույսի ներքո է ներկայացնում: Այսպես, պատմական աղբյուրներում նշվող Խարսիանոնը գտնվում էր Գագիկ Բ-ի վերահսկողության ներքո, այժմ այդ հանգամանքը փաստվում է նաև կնիքով. «**Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κακικίῳ πρωτοπροέδρῳ, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ πρωτοδοικὶ Χαρσιανοῦ τῷ Ἀνιώτῃ, Գագիկ Անցեի Խարսիանոնի պրոտոպրոեդրոս և պրոտոդուքս**»³⁶: Նա այս կոչումը ստացել էր 1071 վերջին կամ 1072 թ. սկզբին³⁷: Ըստ երևույթին, կայսրությունը, հաշվի առնելով Կապադովկիայում հաստատված հայության շրջանում Գագիկ Բ-ի համախմբող և գերակա դիրքը, փորձում էր նրան սիրաշահել և համերաշխել նրա հետ: Կապադովկիայի հայերը Գագիկ Բ-ին ըն-

³⁴ Վարդան Վարդապետ, Վենետիկ, 1862, էջ 102, հմմտ. **Dédéyan G.** L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle, Byzantion, t. XLV, Bruxelles, 1975, p. 83-85:

³⁵ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 148:

³⁶ **Cheyne J.-Cl., Theodoridis D.** Sceaux byzantins de la collection D. Theodoridis: les sceaux patronymiques, Paris, 2010, p. 18-19.

³⁷ Վեռներ Ջ., Արդյո՞ք Մեծ Հայքի Գագիկ II-ն է 1072-1073 թթ. եղել Խարսիանոնի մեծ դուքսը (ՊԲՀ, 1994, № 1-2, էջ 188-194):

կալում էին որպես հայոց թագավոր, որ գերակա դիրք ուներ այդտեղ հաստատված մյուս հայ իշխանների նկատմամբ: Թերևս, այս հանգամանքով կարելի է բացատրել դավանաբանական խնդիրներով Կոստանդնուպոլսում գտնվող Ատոմ և Աբուսահլ Արծրունիների պատասխանը կայսերը. «...ասացին զթագաւորն Ատոմն և Ապուսահլ. **«Մեք առանց Գագկայ Աշոտոյ որդոյ ոչ ինչ կարենք առնել, զի նա այր քաջ է և թագաւոր և մեր փեսայ.** Առաքեա և կոչեա զնա այսր, զի եթէ մենք առանց նորա իրք առնենք, հրով այրէ զմեզ ի գաւառն մեր»³⁸:

Բյուզանդացի հեղինակներ Հովհաննես Սկիլիցեսի և Միքայել Ատտալիատեսի այն վկայությունը, որ Գագիկ Բ-ն նոր միջավայրում «խաղաղ ու անվրդով կյանք ապրեց», ինչպես ստորև կտեսնենք, չի համապատասխանում իրականությանը³⁹:

Գագիկ Բ-ն Կապադովկիայում իր նստավայրը դարձրեց Պիզու քաղաքը: Նա այստեղ ձեռնամուխ եղավ նաև շինարարական գործունեության՝ կառուցելով Պիզուի համանուն վանքը⁴⁰:

Գագիկ Բ-ն, հանդես գալով Կապադովկիայի հայության պաշտպանության դիրքերից, դավանաբանական խնդիրներում ևս նրանց սատարելու նպատակով զորքով գնում է Կեսարիա, մետրոպոլիտ Մարկոսի մոտ, որը հայությանը կրոնական հալածանքների էր ենթարկում: Նա հրամայում է զինվորներին սպանել հույն մետրոպոլիտին⁴¹:

Նոր միջավայրում հաստատվելուց հետո էլ Գագիկ Բ-ին երբեք չէր լքում կորցրած պետականությունը վերականգնելու ձգտումը: Նա այդ նպատակով փորձում էր համագործակցել տարածաշրջանում նոր հայտնված սելջուկ-թուրքերի հետ: Նա կապ հաստատեց սելջուկ առաջնորդ Ալի-Արսլա-

³⁸ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 161:

³⁹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 17, Բյուզանդական աղբյուրներ, 2, **Միքայել Ատտալիատես**, Պատմություն, թարգմանությունը բնագրից առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 2015, էջ 42, հմմտ. **Հովհաննես Սկիլիցես**, էջ 148:

⁴⁰ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 184: **Վարդան Վարդապետ**, Վենետիկ, 1862, էջ 105, հմմտ. **Պալեան Տ.**, Հայ վանորայք, Էջմիածին, 2008, էջ 101-103, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Ե., 1998, էջ 335:

⁴¹ Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ Մարկոսը մետրոպոլիտը այնքան էր լրբացել, որ իր շան անունը «Արմեն» էր դրել: Գագիկ Բ-ի հրամանով, զինվորները Մարկոսին և իր շանը գցում են պարկի մեջ և հարվածում են շանը, որն էլ հարձակվում էր Մարկոսի վրա: Այսպիսի տանջանքների ենթարկվելով՝ սպանվեց Մարկոսը (**Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 180-182), հմմտ. **Kurkjian V.M.** A History of Armenia, New York, 1959, p. 203.

նի (1063-1072) հետ: Վերջինս ևս դեմ չէր Գագիկ Բ-ի ձեռնարկին⁴²: Այս իրադարձությունները, ըստ երևույթին, տեղի էին ունենում 1064 թ. հետո, երբ սելջուկները գրավել էին Անին⁴³ և տարածաշրջանում արդեն լուրջ դերակատարներ էին⁴⁴: Թերևս, այս կերպ սելջուկ առաջնորդը՝ ի դեմս Գագիկ Բ-ի փորձում էր լուրջ դաշնակից ձեռք բերել և նրա զինական ներուժը օգտագործել ընդդեմ կայսրության:

Գագիկ Բ-ի ձեռնարկը, սակայն, իր հանգուցալուծումը չստացավ: Պետք է ենթադրել, որ Ալփ-Արսլանը առաջ էր քաշել կրոնափոխ լինելու գաղափարը, ինչը և մերժել էր հայոց թագավորը: Այսպիսի ենթադրության համար հիմք են դառնում պատմիչի հետևյալ տողերը. «...զի բազում անգամ կոչէր զԳագիկ սուլտանն, և նա յաղագս քրիստոնէական հաւատոյ արգելեալ լինէր»⁴⁵: Նշենք որ, կորցրած պետականության վերականգման համար քայլեր էին անելու նաև Գագիկ Բ-ի ժառանգները:

Պատմական աղբյուրները Գագիկ Բ-ի մասին վերջին անգամ տեղեկություններ են հաղորդում 1079 թ. Կիզիստրա⁴⁶ բերդում արգելափակվելու և սպանվելու առիթով: Նա գնում էր Տարսոն՝ Վասպուրականից գաղթած Ապլղարիպ Արծրունու հրավերով և պատրաստվում էր իր կրտսեր որդուն՝ Դավթին ամուսնացնել Ապլղարիպի դստեր հետ⁴⁷: Սակայն խնամախոսությունը ձախողվում է, Գագիկ Բ-ն հետ է դառնում և ճանապարհին գավառի բոլոր իշխաններին ձերբակալելով՝ շղթայակապ տանում է իր առջևից. գալիս հասնում է Կիզիստրա բերդի մոտ⁴⁸: Այս խնդրի հետ կապված՝ ուշագրավ դիտարկում է կատարում Ե. Քասունին. ըստ նրա՝ Գագիկի

⁴² Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 180:

⁴³ Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 63:

⁴⁴ Laurent J. Byzance et les turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081, Paris, 1913, p. 24-25, հմմտ. Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Ե., 2007, էջ 32, Dédéyan G. L'immigration arménienne en Cappadoce, նշվ. աշխ., էջ 110-111:

⁴⁵ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 180:

⁴⁶ Կիզիստրա -այսօր՝ Ձենգիբար կալեսի, 1557 մ. բարձրության վրա ընկած ամրոցի ավերակ: Յեսիլիիսարից 4 կիլոմետր հարավ-արևմուտք, մոտավորապես 56 կիլոմետր հարավ-արևմուտք Կեսարիայից (TIB. 2, S. 219), հմմտ. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 131:

⁴⁷ Ակինյան Ն., Ներսէս Լամբրոնացի, արքեպիսկոպոս Տարսոնի (կեսնքը և գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանությամբ Պահլաունեաց և Լամբրոնի Հեթմեանց), Վիեննա, 1956, էջ 413:

⁴⁸ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 219: Սմբատ Սպարապետ, էջ 86-87:

Բ-ի զայրույթը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նա գնում էր Ապլլարիայի կողմից բանտարկված որդուն օգնության, սակայն մինչ նրա հասնելը Ապլլարիայն արդեն սպանել էր տղային: Սրանով պետք է բացատրել Գագիկ Բ-ի զայրույթը և իշխաններին ձերբակալելը, որոնք Ապլլարիայի ենթակայության ներքո էին գտնվում⁴⁹: Վարդան Վարդապետը ևս փաստում է, որ Գագիկ Բ-ի որդին սպանվել էր դրա ձեռքով. «Եւ պիղծն Ապլլարիայ սպան դեղով զփեսայն»⁵⁰: Ապլլարիայ Արծրունու այդ գործելաճոճը թերևս բխում էր կայսրությանը հաճոյանալու միտումից:

Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Գագիկ Բ-ն եկավ Արժախասի դաշտը՝ Կիզիստրա բերդի մոտ և, իր զինվորներին թողնելով ճանապարհին, երեք հոգով գնաց առաջ: Կիզիստրա բերդի տերեր՝ Մանդալեի երեք որդիները, բռնելով Գագիկ Բ-ին, ձիուց վայր են գցում, ուղեկցողները դիմում են փախուստի և արքային տանում են բերդ: Ըստ պատմիչի՝ Մանդալեի որդիների այս արարքը մեծ վրդովմունք է հարուցում հայ ազնվականության շրջանում: Կարսի վերջին թագավոր Գագիկ Բ Կարսեցին, Սենեքերիմի որդիներ Ատոմն ու Աբուսահլը նաև մյուս հայ իշխանները համառ մարտերով փորձեցին գրավել բերդը, սակայն նրանց ջանքերն ապարդյուն անցան, քանի որ բերդը շատ անառիկ էր⁵¹:

Մանդալեի որդիները, չլսելով հայ ազնվականների կոչերը, բերդում աղեղի լարով խեղդամահ են անում հայոց թագավորին և նրա դիակը մեկ օր պարսպից կախված պահելուց հետո բերդից դուրս են հանում և թաղում: Վեց ամիս անց Բանիկ անունով մի մարդ հանում է արքայի մարմինը և տանում Պիզո: Ուշագրավ է, որ Մատթեոս Ուռհայեցին Գագիկ Բ-ի մահն է համարում Բագրատունյաց թագավորության ավարտը, ոչ թե Անիի գրավումը բյուզանդացիների կողմից. «Եւ աստանօր դադարեալ եղև թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց և յազգէն Բագրատունեաց»⁵²:

⁴⁹ **Քասունի Ե.**, Տարսնի իշխանը Ապլլարիայ Հասան Արծրունի (Հայկազեան հայագիտական հանդես, հ. Գ, Պեյրուֆ, 1972, էջ 97-99):

⁵⁰ **Վարդան Վարդապետ**, Վենետիկ, 1862, էջ 106:

⁵¹ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 220: Գագիկ Բ-ի սպանության վրեժը լուծեց Թորոս Ա Ռուբինյանը (1110-1129)՝ սպանելով Մանդալեի որդիներին: Նույն տեղում, էջ 318-321, հմմտ. **Վահրամ Բարունի**, էջ 194-195: **Հեթմոյ արքայորդույ ճաշոց**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժԳ դար, կազմեց Մաթևոսյան Ա., Ե., 1984, էջ 583:

⁵² **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 218-220:

Պատմագրության և պատմագիտության մեջ որոշակի տարակարծությունների տեղիք է տվել Գագիկ Բ-ի սպանության թվականը:

Սամուել Անեցու երկի տարբեր շարունակողներ Գագիկ Բ-ի սպանությունը թվագրում են 1076, 1078, 1081 թվականներով⁵³: Հեթում Կողիկոսցին այն համարում է 1076 թ.⁵⁴, Մ. Ուռհայեցին՝ 1079 թ.⁵⁵, Ն. Ադոնցը՝ 1071 թ.⁵⁶, Ժ. Դեդեյանը՝ է 1073 թ.⁵⁷: Մեզ հավանական է թվում, որ Գագիկ Բ-ն մահացել է 1076-1079 թթ. ընկած ժամանակահատվածում: Քանզի մոտ 1075 թ. ողջ էր և կայսրությունից ստացել էր Կուրապաղատի և դուքսի աստիճան. **«Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Κακικίῳ κουροπαλάτῃ καὶ δουκί τῷ Ἀνιώτῃ, Գագիկ Անեցի Կուրապաղատ և դուքս»**⁵⁸: Այս փաստը խոսում է այն մասին, որ Գագիկ Բ-ն կայսրության ներքին գործերում լուրջ դերակատարություն է ունեցել, ինչի արդյունքը նրան տրված պատվաստիճաններն են: Նշանավոր կնիքագետ Ժ-Կլ. Շեյնեն, մեկնաբանելով այս կնիքը, նշում է, որ ամենափորձառու թեմերի զորահրամանատարներն էին հավակնում այդ կոչմանը, և հավանական է համարում, որ սա եղել է Գագիկ Բ-ի՝ երբևէ ունեցած ամենաբարձր կոչումը, որից նա օգտվել է⁵⁹:

Գագիկ Բ-ի ժառանգների մասին պատմական աղբյուրներում սակավ տեղեկություններ են պահպանվել: Ինչպես արդեն նշեցինք, նրա մի որդին՝ Դավիթը, Ապլղարիպ Արծրունու դավադրության զոհը դարձավ, նրա ավագ որդու՝ Հովհաննեսի և թոռան՝ Աշոտի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Վարդան վարդապետը: Ըստ նրա՝ Հովհաննեսն ամուսնացել է Անիի դքսի դստեր հետ և տեղափոխվել է Անի: Սակայն, այստեղ ենթարկվելով ճնշումների, ստիպված անցնում է Վրաստան, իսկ այնտեղից էլ՝ Կոստանդնուպոլիս: Հովհաննեսն ամեն կերպ փորձում էր վերականգնել Բագրատունյաց թագավորությունը, սակայն ձախողվեց:

Հովհաննեսի որդին՝ Աշոտը, գնալով սելջուկների մոտ նրանցից ստանում է Անիի իշխանությունը: Բայց զոհ է դառնում Մանուկե ամիրայի սադ-

⁵³ Մաթևոսյան Կ., Հեթում պատմիչ Կողիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը, Ե., 2011, էջ 59, հմմտ. Տեր-Պետրոսյան Լ., հ. Բ, նշվ. աշխ., էջ 64-66:

⁵⁴ Մաթևոսյան Կ., Հեթում պատմիչ Կողիկոսցին, էջ 46:

⁵⁵ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 218-220:

⁵⁶ Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ե, Հայ բյուզանդական ուսումնասիրություններ, Ե., էջ 512-515:

⁵⁷ Տե՛ս Dédéyan G. Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés..., vol. 1, Lisbonne, 2003, p. 289-292, նույնի՝ L'immigration arménienne en Cappadoce, p. 92:

⁵⁸ Տե՛ս Cheynet J.-Cl., նշվ. աշխ., էջ 19-20:

⁵⁹ Նույն տեղում:

րանքին, որը թունավորում է նրան: Մինչ որդու սպանությունը, խարդավանքների զոհ էր դարձել նաև Հովհաննեսը⁶⁰: Այսպիսով, Գագիկ Բ-ի և նրա ժառանգների՝ կորցրած պետականությունը վերականգնելու փորձերն ապարդյուն անցան արտաքին ճնշումների և խարդավանքների պատճառով: Որոշ հետազոտողների կարծիքով, Գագիկ Բ-ն ունեցել է նաև Մարիամ անունով դուստր: Այսպիսի եզրահանգման համար հիմք է ծառայել Գերմանիայի Վիսբադենի Նումիզմատիկների (նամականիշների) թանգարանի հավաքածուում պահվող մի արճճե կնիք, որի վրա գրված է. «**Μαρία Θυγάτηρ Κακίκη τοῦ Ἀνωΐτου, Μωρηα դուստր Գագիկ Անեցու**»⁶¹: Ըստ Ժ-Կլ. Շեյների՝ հավանական է, որ խոսքը ծագումով Անիից մեկ այլ հայի մասին է որը, հնարավոր է, իր գործունեությունը ծավալած լինի Բյուզանդիայում կամ կոչում ստացած լինի Գագիկի Բ-ի միջոցով: XI դ. վերջին Անեցի ազգանունը այլևս չէր ընդունվում որպես դինաստիայի անվանում, ի տարբերություն Սենեքերիմյանների⁶²: Պատմական աղբյուրներում ևս տեղեկություն չկա Գագիկ Բ-ի դստեր մասին, ուստի հաստատապես հնարավոր չէ պնդել, որ Գագիկ Բ-ն դուստր ուներ, և այս արճճե կնիքը պատկանում էր նրան:

Այսպիսով, Բյուզանդական կայսրությանը հաջողվեց նենգ քաղաքականություն վարել ու կործանել Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը և նրա վերջին թագավորին պատանդ պահել կայսրության սահմաններում: Գագիկ Բ-ն, լինելով ռազմական ու պետական հմուտ գործիչ, կարողացավ կայսրության հետ հարաբերություններ հաստատել և ստանալ մի շարք բարձր տիտղոսներ: Նոր միջավայրում նա դարձավ տեղի հայությանը համախմբող կարևոր ուժ և ընկալվեց որպես հայոց արքա: Գագիկ Բ-ի՝ կորցրած պետականությունը վերականգնելու փորձերը հետագայում շարունակում են նաև նրա ժառանգները:

⁶⁰ Տե՛ս Վարդան Վարդապետ, Մ., 1861, էջ 141:

⁶¹ Տե՛ս **Stavrakos Ch.** Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen, Wiesbaden, 2000, էջ 70-71, Nr. 16:

⁶² Տե՛ս **Cheyne J.-Cl.**, նշվ. աշխ., էջ 21, **նոյնի՝** La société Byzantine l'apport des sceaux, Paris, 2008, vol. 2, p. 600:

**ПАДЕНИЕ БАГРАТИДСКОГО ЦАРСТВА АНИ:
УТВЕРЖДЕНИЕ ГАГИКА II В КАППАДОКИИ**

СТЕПАНЯН А.В.

Резюме

Византийской империи удалось уничтожить Багратидское царство Ани, а последнего царя взять в заложники. Будучи опытным стратегом и государственным деятелем, Гагик II сумел наладить отношения с Византийской империей и удостоиться высоких почестей. В новой среде Гагик II стал ключевой фигурой, объединившей местных армян, которые его воспринимали в качестве армянского царя. При этом Гагик II всячески пытался восстановить утраченную государственность, и это начинание Гагик II в будущем было продолжено его потомками.

**DESTRUCTION OF THE BAGRATID KINGDOM OF ANI: THE
AFFIRMATION OF GAGIK II TO CAPPADOCIA**

A. STEPANYAN

Abstract

The Byzantine Empire managed to destroy the Bagratid kingdom of Ani and block the last king within the borders of empire. Being a qualified military and statesman, Gagik was able to establish relations with the empire and receive a number of high honors. In the new environment, he became an important force uniting local Armenians, and was adopted as an Armenian king. Attempts of Gagik II to restore the lost statehood was continued in the future by his descendants.